

प्रकरण तिसरे

‘कन्यादान’ मधील नायिकेचा सामाजिक
संघर्ष (प्रवाहपतित)

- १) प्रस्तावना :
- २) आंतरजातीय प्रेमविवाहाविषयी समाजाची मानसिकता :
- ३) प्रवाहपतित ज्योती :
- ४) ज्योतीचा सामाजिक संघर्ष :
- ५) निष्कर्ष :

प्रकरण तिसरे

‘कन्यादान’ मधील नायिकेचा सामाजिक संघर्ष (प्रवाहपतित)

१. प्रस्तावना :

नाटकाची परंपरा दीर्घ आहे, ती नजरेसमोर आल्यावर असे लक्षात येते की या परंपरेतील बहुसंख्य नाटके मध्यमवर्गीय जाणीवांचे, संवेदनांचे चित्रण मांडणारी आहेत. त्यांचे विषय आणि आशय हे प्राधान्याने कौटुंबिक वर्तुळात संलग्नीत आहेत. सन १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय स्त्री मुक्तीचे वर्ष मानले गेले. या परिस्थितीत आधुनिक विचारसरणीच्या नाटकांच्या संदर्भात ही कौटुंबिकता व्यक्ती आणि कुटुंब यांचा शोध घेणारी आहे. या काळात मोठ्या प्रमाणात विशेषतः व्यक्ती स्वातंत्र्याचा विचार समाजात मुळ धरू लागला. परंपरेला छेदणाऱ्या अथवा व्यक्तीना अंतर्मुख करायला लावणाऱ्या या विचाराने संघर्षरूप धारण करण्यास सुरुवात झाली. कारण स्त्रीला समाजव्यवस्थेत पुरुषाशी बरोबरी; अशा समाजाच्या समस्यांच्या संक्रमण अवस्थेत संघर्षाचे स्वरूप उग्र होत आहे.

‘कन्यादान’ या नाटकात महानाटककार विजय तेंडुलकर यांनी या उपरोक्त स्त्री समस्यांच्या आधाराने स्त्रीचा सामाजिक संघर्ष वास्तवपूर्णरित्या मांडला आहे. या नाटकाची यशस्वीता गगणाला भिडल्याने यात चित्रित स्त्री संघर्षाची यशस्वीता स्पष्ट झाली आहे. हा संघर्ष मानवतावादी, समाजवादी मूल्यांच्या न्हासातून निर्माण झाला आहे. आंतरजातीय प्रेमविवाह या घटनेला केंद्रवर्ती ठेवून सामाजिक संघर्षाचे चित्रण नाटकात करण्यात आले आहे.

सफल आंतरजातीय प्रेमविवाहासाठी मनुष्यजातीत सामजस्याची भूमिका कायम व मजबूत असणे गरजेचे आहे. हे मत नाटकातील ज्योती व तिचा प्रियकर यांना जोडून पाहिले असता नायिकेचा कौटुंबिक पर्यायाने सामाजिक संघर्ष दिसून येतो. हा संघर्ष शीवतत्व, वैचारीक नीतीमूल्ये यांना तडा गेल्याने निर्माण होतो.

यामुळे समाजात प्रचलीत असलेली पारंपरिक जातीव्यवस्था मानवतावादी विचाराने प्रायोगिक स्वरूपात समाजात अजमावून पहाणाऱ्या स्त्रीच्या आयुष्यात समाज मानसिकता अनिष्ट ठरते. नोकरी, व्यवसाय या निमित्ताने एकत्र आलेल्या स्त्री पुरुषांचे आज जवळचे संबंध निर्माण होऊन त्याचे रूपांतर प्रेमविवाहात होत आहे. त्याचे स्वरूप हे आंतरजातीय, आंतरधर्मीय असे आहे. आजही खेडे गावात या व्यवस्थेला मान्यता नाही. मात्र खेड्यांवर आज शहरीकरणाचा प्रभाव असल्याने शहरी संस्कृतीचा खेडेगावात आज वावर होताना दिसतो. त्यात गावात अशा आंतरजातीय विवाहांना मान्यता नसल्याने आजही मोठ्या प्रमाणावर आंतरजातीय प्रेमविवाहाचे संघर्ष आपणाला दिसतात. हळू-हळू त्यात बदल होतोय. ही समाधानाची बाब, परंतु आज शहरातही काही प्रमाणात का होईना आंतरजातीय विवाहाला मान्यता मिळत आहे, ती खेडेगावात कधी मिळेल याविषयी अजून अंदाजे वीस वर्षेतरी मनात प्रश्न कायम राहण्याची शक्यता आहे. याला कारण संस्कार आणि संस्कृती, जी एका दिवसात बदलता येणार नाही.

आज अशा आंतरजातीय प्रेमविवाहांना मान्यता मिळणे, आत्यंतिक गरजेचे आहे. समाजाच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या अनिष्ट मानसिकतेमुळे आजही स्त्रीला मोठा संघर्ष करावा लागत आहे. शारीरिकदृष्ट्या निसर्गाने स्त्रीची काया कोमल व नाजूक बनवल्याने पुरुषांच्या अहंकारी प्रवृत्तीपुढे ती हतबल ठरते. त्यामुळे स्त्रीलाही माणूस म्हणून वागणूक मिळावी अशी मानवतावादी स्वरूपाच्या आजच्या स्त्रीची अपेक्षा सार्थ ठरते. एखादया आंतरजातीय प्रेमविवाहात पुरुषापेक्षा स्त्रीलाच समाज दोषी माणतो. यामुळे स्त्रीयांच्या आयुष्यात आजही वैवाहिक समस्यांचे पर्वत रांगेने उभे आहेत. याचे चित्रण आजच्या साहित्यात आपणास मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. नाटकासारख्या दृक-श्राव्य साहित्य आणि कला प्रकारातून समाजाचे समाजाच्या अनिष्ट मानसिकतेकडे लक्ष वेधले जात आहे. त्यात त्या समस्यांना तोंड देणारी, संघर्ष करणारी स्त्री काळाने कशी घडवली आहे, याचीही चित्रणे

नाटककारांनी मोठ्या प्रमाणावर रेखाटून समाजाचे त्याकडे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कधी परंपरांना छेदून तर कधी मूल्यांना कायम जोपासत आजची सुशिक्षित स्त्री संघर्ष करते. तो संघर्ष समाजाला विलक्षण का खटकतो, याचे कारण चालत आलेल्या पूर्व पारंपरिक अनिष्ट परंपरा ज्या मानवतावादी विरोधी आहेत त्यांचा संस्काराने अवलंब झाला आहे. हा अवलंब वर्षानुवर्षे होत आला आहे. यात मानवाने अद्यापही बदल घडवला नाही. म्हणून मनुष्य जातीत आधुनिक विचारसरणीच्या स्त्रीला सामाजिक संघर्ष करावा लागत आहे.

२. आंतरजातीय प्रेमविवाहाविषयी समाजाची मानसिकता :

मुलामुलीचं आपल्या आई वडिलांशी खूप जवळचं नातं असतं. तसेच आईवडिलांचे परस्परांशी जवळचे घनिष्ट संबंध असतात. या साखळी मोठ्यावरच घराचं स्वास्थ्य अवलंबून असतं. या स्वास्थासाठी कुटुंबाला समाजाने घालून दिलेले नीती नियम पाळावे लागत. ते नीती नियम समाजाने समाजातील सर्व कुटुंबे एकसंघ राहावीत म्हणून बनवलेली असतात. असे नीती - नियम एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असतात. समाजातील व्यक्ती आणि कुटुंब यांत किंवा यांच्या मानसिकतेत काळानुरूप बदल होत गेल्याने समाजाने घालून दिलेले नीती - नियम पाळणे व्यक्तीला कठीण जाते. नियमांच्या उल्लंघनाची शिक्षा पूर्वी कठोर स्वरूपात अस्तीत्वात होती. या नीती नियमांचे पालन न केल्यास व्यक्ती किंवा त्याच्या कुटुंबाला समाज वाळीत टाकून नडवण्याचा प्रयत्न करत असे. यामुळे सामाजिक भितीपोटी नीती नियमांचे पालन होत असे. अपवादाने एखादा समाजापासून दूर जावून आपली एक प्रकारची शिक्षाच भोगत असे. मात्र आज काळ जसा बदलत चालला आहे. तशी सामाजिक स्थिती बदलत चालली आहे. काही नीती नियम समाजाने काळाबरोबर आजही न बदलल्याने समाजातील सामाजिक बंधाचे संघर्ष निर्माण होत आहेत. एकीकडे त्यांच्यावर झालेल्या पिढीजात

संस्कारांनी व्यक्ती किंवा कुटुंब समाजाशी एकनिष्ट राहण्याचा प्रयत्न करतात तर एकीकडे झालेल्या संस्कारात परिवर्तन करून समाजाच्या नीती - नियमांचे उल्लंघन केले जाते. यामुळे सामाजिक समस्या निर्माण होऊन त्याचे सामाजिक संघर्षात रूपांतर होते.

आजची स्थिती स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा झपाट्याने बदलत आहे. स्त्री - पुरुष लहान वयापासूनच शिक्षणानिमित्त एकत्रित राहून एकमेकांशी सलगीने राहत आहे. कालांतराने वयात आल्यावर त्यांच्या सलगीच्या मैत्रीचे रूपांतर प्रेमात आणि प्रेमाचे रूपांतर प्रेमविवाहात होत आहे. अनेक जातीधर्माचे स्त्री-पुरुषांच्या आजच्या काळात अशा प्रकारे शिक्षण घेताना, नोकरी व्यवसाय करताना अशा क्रिया घडताना दिसतात. समाजाने आजही प्रेमविवाहासाठी आंतरजातीचे बंधन कायम ठेवले आहे. यामुळे आजच्या पिढीला समाजाची जाती-भेदाची ही मानसिकता गळी उतरत नाही. या प्रेमी युगुलांचे संबंध हे मानवीय पातळीवर असतात. परंतु समाज हा व्यक्तीपेक्षा/माणसापेक्षा त्याने पूर्वी निर्माण केलेल्या जातीव्यवस्था आज बदलणे अपेक्षित आहे, अशा जाती व्यवस्थेला महत्व देतो.

३. प्रवाहपतित ज्योती :

भाई उर्फ नाथ देवळालीकर या मध्यमवर्गीय व्यक्तीरेखेची मुलगी ज्योती या नाटकाची नायिका आहे. नाथ देवळालीकर हे उच्चवर्णीय समाजव्यवस्थेतील सवर्ण ब्राह्मण आहेत. ते समाजवादी पक्षाचे आमदार आहेत. समाजवादी विचारसरणीने समाजात कार्यरत असताना त्यांना सामाजिक परिस्थितीचे भान आहे. बिकट असलेली सामाजिक स्थिती बदलायला पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष असून ते मानवतावादी मूल्यांची समाजात पेरणी करू पाहत आहेत. त्यांची मानवतावादी मूल्ये लहानपणापासून ज्योतीच्या मनावर नाथ देवळालीकर आणि त्यांची पत्नी सेवा देवळालीकर यांनी संस्कार घडवले आहेत.

समाजवादी विचार त्यात आधुनिकता आणि मानवतावादी नीतीमूल्ये यांचे संस्कार आणि वडिलांच्या प्रमाणे करारी, जिद्दी अशी नायिकेची वीस वर्षांची संस्कारीक घडण आहे. समाजातील जातीव्यवस्था तिला मान्य नाही. सुशिक्षित असल्याने तिला स्वजाणीव आलेली आहे. यामुळे ती स्वतःचे निर्णय स्वतः घेते. तिला योग्य वाटते, आणि ती ते करत जाते. आई-वडील व्याख्याने, सभा, मिटिंग यांमुळे सतत घराबाहेर असतात. अशा परिस्थितीत नायिका स्वतःच्या आयुष्याबाबतचा महत्वाचा निर्णय स्वतः घेऊन बसते. यामुळे कुटुंबातील सदस्यांचा तिच्याबाबत रोष निर्माण होतो.

समाज जातीव्यवस्थेत गुरफटून गेलेला आहे, याचे भान नाथ व सेवा यांना आहे. ते गुरफटने हेही अनिष्ट आहे, हेही दोघांना माहित आहे. अशा स्थितीत मुलीने स्वतःच्या लग्नाचा निर्णय स्वतः घेतला. तोही आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा. यात कुटुंबातील सदस्य नायिकेवर काही अंशी नाराज होतात. पण समाजवादी विचारसरणीतून तिच्याकडे पाहत संबंधीत मुलाबाबत त्याच्या सामर्थ्याबाबत आक्षेप घेत अप्रत्यक्षरित्या जातीभेद करत तिला विरोध करतात. हा संघर्ष सामाजिक रूपात कुटुंबातील ज्योतीच्या इतर सदस्यांमधून दिसतो.

प्रियकर अरूण दलित असून तो पिडलेला आहे. (सहानुभूतीतून) त्याच्यासाठी आपण काहीही करायला पाहिजे, असा सहानुभूतीचा विचार नायिका करते. त्यात ती नकळत त्याला लग्नाचा होकारही देते. आपण त्याच्यावर प्रेम करतो की नाही हे निश्चित नाही पण आपण त्याला शब्द दिला आणि तो केवळ माणूस म्हणून आपल्याला त्याचे पालन करणे, हे आपले कर्तव्य आहे. आपण पळणारे नाही. आपण घात करणारे नाही. म्हणून आपण घेतलेला अशा विवाहाचा निर्णय नायिका घरी कळवते. आणि कौटुंबिक संघर्ष स्वीकारते. खऱ्या अर्थाने येथे ज्योतीची आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सामंजस्याची भूमिका येथे ठाम व कायम असल्याचे दिसते. त्यामुळेच तिच्या निर्णयाची सफलतेकडे वाटचाल होते. पण ही वाट सहज सोपी नसते. त्यासाठी तिला आईशी, वडिलांशी, भावाशी, प्रियकराशी, सामाजिक

परंपरांशी संघर्ष करावा लागतो. त्यात ती आपल्या जिद्दी स्वभावाने आणि करारी बाण्याने प्रवाहपतित स्वरूपात संघर्ष करते. त्यात ती सफलतेकडे जाताना दिसते. अशा या तिच्या संघर्षाचा अभ्यास करणे महत्वाचा ठरतो.

३.१ ज्योतीचा आईशी संघर्ष :

शिविरं, व्याख्यानं, सभा यात सतत मग्न असलेली नायिकेची आई सेवा देवळालीकर आपल्या सामाजिक कार्यात सतत व्यस्त असते, नेहमी फिरतीवरचे दौरे चालू असतात. समाजवादी चळवळीशी निगडीत आहे. यामुळे आईला घरामध्ये लक्ष देण्यास फारसा वेळ मिळत नाही. सामाजिक परिस्थिती, सामाजिक व्यवस्था, यांचे ज्योतीच्या आईने सामाजिक कार्यांमुळे जवळून दर्शन घेतले आहे. त्याबाबतचे त्यांचे जीवनानुभवही जिवंत आहेत. वयात आलेल्या मुलांकडे आई-वडिलांचे फारसे लक्ष नाही, विश्वासाला तडा जाऊन कुटुंबात संघर्षमय वातावरण निर्माण होते. अपेक्षा भंग झाल्याने संघर्षमय वातावरण कुटुंबात निर्माण होते.

१९७५ चा काळ स्त्री-मुक्तीकडे वाटचाल करणारा आहे. समाजात बहुतेक स्त्रिया शिकून सुशिक्षित बनत आहेत. सुशिक्षित बनल्याने आत्मभान येऊन आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाच्या जाणीवेने त्या संघर्षाकडे वाटचाल करतात. हे समाजवास्तव घेऊन तेंडुलकरांनी ज्योती आपल्या आयुष्यातील लग्नाचा महत्वाचा निर्णय घेण्यास स्वतः समर्थ झाली आहे, असे काल्पनिक वास्तव मांडले आहे. परंतु ज्योती समाजातील कुटुंबव्यवस्थेतील एक सदस्य असून तिने हा निर्णय स्वतः घेतल्याने कुटुंबातील इतर सदस्यांचा विश्वास आणि अपेक्षा यांना तडा गेला आहे. तिने एका आंतरजातीय तरुणाशी प्रेमविवाह करण्याचा सामाजिक परंपराविरोधी निर्णय घेतला. यावेळी आई 'आपल्याला अपेक्षित नव्हतं' म्हणून आश्चर्य व्यक्त करते. येथूनच नायिकेचा आईशी संघर्ष चालू होतो. विवाह आंतरजातीय आहे, असे म्हटल्यावर मात्र संघर्षाची ठिणगी पडते. समाजवादी विचार मंडळात दोन महिन्यांपूर्वी भेटलेल्या दलित तरुणाविषयी तुटपुंजी आणि उत्साहवर्धक नसलेली

माहिती यावरून नायिकेची आई नायिकेवर चिडते. त्यातच त्याच्या विश्वासूपणाबाबतचे संमिश्र मत ज्योतीकडून मिळाल्याने नायिकेला लग्नासाठी विरोध करते. या विश्वासाची नायिकेकडून खात्री करून घेताना तो दलित असल्याचा अस्पष्ट उल्लेख आईकडून होतो. आपण चळवळीत काम करतो, यामुळे आपला विश्वास ग्राह्य धरत ज्योतीने घेतलेला निर्णय आईला पटत नाही. त्यात नायिका आपण त्याच्यावर प्रेम करतोय की नाही हे सांगता येत नाही, असे सांगून आणखीच गल्लत करून बसते. यामुळे आई काळजीपोटीच ज्योतीला समज देण्याचा प्रयत्न करते, ती अशी;

“आयुष्याचे निर्णय असे खेळावरी घेऊ नयेत ज्योती!”(१)

समाजवादी विचारांनी सामाजिक कार्य करणारी एक आई जिला समाजातील स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाविषयी जाणीव आहे, तीच स्त्री एका स्त्रीला सामाजिक संघर्षापासून वाचवण्यासाठी संघर्ष करत आहे. परंतु सुज्ञपणाची जाणीव असलेली ज्योती याला समर्थपणे सामोरी जात आहे. जातीयवादाचा स्पष्ट उल्लेख न करता त्याच्या सामर्थ्याविषयी तसेच आपल्या कुवतीबाबत आपला विचार ज्योतीला पुढील संवादातून ऐकवते;

“..... पण लग्न करताना मुलीने किमान स्थैर्य तर पहायला हवं ना? जगण्याच्या पद्धती जुळल्या पाहिजेत..... अखेर संसार आहे” (२)

येथे ज्योतीने लग्नाचा निर्णय घेताना स्वतःचा कुठलाही विचार केला नाही म्हणून संघर्ष निर्माण झाला आहे. त्यात अस्पृश्यतेविरुद्ध लढणारे असल्याने आईचे तोंड विरोध करण्यासाठी बंद पडते. अशा वेळी आई मुलीने भावी आयुष्यातील स्थैर्याचा विचार करायला हवा, जीवन जगताना आपल्या जीवनपद्धती व त्याच्या जीवनपद्धती यांची जुळणी होतेय का ते पहायला हवे, अशा उद्गारातून अप्रत्यक्षपणे आई जातीभेद करताना दिसते. म्हणून ज्योतीला, दुसऱ्यांदा विचार करायला भाग पाडण्याचा प्रयत्न करते. असे त्यांचे संघर्षमय संवाद पुढीलप्रमाणे;

“सेवा : तो दलित आहे याबद्दल माझं काहीच म्हणणं नाही. तुला

माहित आहे, अस्पृश्यतेविरुद्ध मी आणि नाथ एका निष्टेनं आयुष्यभर लढत आलो. प्रश्न तो नाही. पण तुझी एक जीवन पद्धती आहे. एक प्रकारचे संस्कार आहेत. ते असे एका रात्रीत पुसू किंवा बदलू शकत नाहीत. त्याचं सर्व वेगळं आहे. तुला कदाचित ते निभणार नाही...

ज्योती : मी निभावून नेईन, मां.

सेवा : असं आपण म्हणतो, पण प्रत्यक्षात ते फार कठीण जातं. बाईच्या जातीला मग पळण्यासुद्धा वाट असत नाही.

ज्योती : मी पळेन अस मला वाटत नाही.

सेवा : नीट विचार करून मग काय तो निर्णय घ्यायला हवा असं मला वाटतं.

ज्योती : मला पटत नाही असं नाही मां. पण काहीतरी घडलं. कसं घडलं याचं मलाच आश्चर्य वाटतं. घडलं आणि मग उलट्या गतीनं त्याचं गांभीर्य ध्यानी आलं.

सेवा : हे काही शहाणपणाच नव्हे...

ज्योती : नक्कीच नव्हे. पण एवढं खरं की ते घडलं आहे.

सेवा : अजून ते बदलताही येईल ” (३)

अशा प्रकारे सेवा ज्योतीचे मन वळवण्याच्या प्रयत्नात दोघीमध्ये वैचारिक पातळीवर कौटुंबिक संघर्ष घडत आहे. एकुणच समाजातील वास्तव संघर्ष ज्योती आणि आई या व्यक्तीरेखांच्या संवादातून तेंडुलकरांनी चित्रित केले आहे.

“माणूस आजही त्याच्या संस्कृतीचे कपडे बाजूला केल्यास पूर्वीसारखाच रानटी दिसतो.” (४)

या तेंडुलकरांच्या उद्गारांवरून माणसाने स्वतःच्या कल्याणार्थ संस्कृतीचे कपडे घातलेले असतात, असे येथे सिद्ध होते. सेवा ही तसेच संस्कृतीचे

स्वकल्याणार्थ वस्त्र परिधान करणारी स्त्री आहे, हे ज्योतीच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या विरोधावरून स्पष्ट होते.

आपण प्रत्यक्ष बोलतो तसे वागता येतेच असे नाही, हे पटवून देताना समाजातील स्त्री वास्तवाच्या जाणीवेने ज्योतीला समजावण्याचा प्रयत्न करते. बाईच्या जातीला एकदा कोंडीत सापडले की पळण्यालाही वाट नसते. असे सेवा ज्योतीला सांगते. पण ज्योतीही काही न एकण्याच्या भूमिकेतच वावरते. संस्कारांनीच तिला ठाम बनवलेले असते. यामुळे तीही आईला सांगते, 'मला नाही वाटत मी पळ काढेन म्हणून.' येथे बदलत्या स्त्री जाणीवांचे संघर्षमयी चित्र स्पष्ट होते.

समाजातील जीवनानुभव अजुन मुलीला आलेले नाहीत, परंतु त्यात ही जर अडकत गेली तर एक स्त्री म्हणून तिचे समाजात जगणे मुश्कील होईल अशी ज्योतीच्या आईला भीती आहे. पण ज्योती डगमगणारी नाही. ज्योती जे घडले आहे त्याला समर्थपणे सामोरे जाणारी आजच्या आधुनिक विचारसरणीच्या स्त्रियांची प्रातिनिधिक व्यक्तीरेखा आहे.

मध्यमवर्गीय संस्कृतीतील जीवनमान आजच्या काळात झपाट्याने बदलत आहे. ज्योतीवरील संस्कारांचा परिणाम मानवतावादी विचारांची एक मुर्ती घडवण्यात झाला आहे. पण हीच मुर्ती त्या संस्कारांनी समाजात धोक्यात येण्याची शक्यता पाहून कुटुंबातील मानसिक संतुलन ढवळून निघते. पण 'माणूस हा माणूस असतो' असा मानवतावादी, समाजवादी विचार करणारे हे कुटुंब असले तरी समाजाशी त्यांना बांधील राहणे गरजेचे आहे, असे आईच्या दृष्टिकोणातून म्हणता येते. सेवाला एकुणच आजूबाजूला वावरल्याने समाजवास्तवाची जाणीव आहे. ती आईच्या मोठ्याने ज्योतीला सावध करते. 'चहा घेऊ या का?' इतक्या सहजपणे घेण्याचा हा निर्णय नाही तो पोरखेळ आहे असे सेवा वारंवार पटवून देत विरोध करण्याचा प्रयत्न करते.

आपली संस्कृती आणि अरूणची संस्कृती खूप भिन्न असून त्यातील दरीची कल्पना सेवाला येते. सेवाने विचारलेल्या प्रश्नांना त्याच्याकडून सहज उद्धट स्वरूपाची उत्तरे मिळतात. त्यातच जातीबाबतच एकमेकांना एकमेकांबाबत तिटकारा जाणवतो. त्यात अर्थार्जनासाठी अप्रतिष्ठित मानला जाणारा समाजातील हातभट्टीचा व्यवसाय आपण करणार त्यासाठी बायको मुलं कशी कामी येतात हेही समाजवास्तव अरूणकडून सेवाला समजते. यामुळे सेवाला अरूण नापसंद वाटतो. एकार्थी अरूण त्याच्या गरजेपोटी हे बोलत असतो, पण तो आपल्या मुलीला सुख देण्याऐवजी कष्टच देणार म्हणून त्याचा सेवाला त्रागा वाटतो. त्यात बोलण्याची त्याची असभ्य भाषाही सेवाला खटकते. यामुळे सेवा आणि त्यावेळी उपस्थित असलेला ज्योतीचा भाऊ जयप्रकाश हे ज्योतीच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या आड येतो. यामुळे ज्योतीला त्यांच्याशी संघर्ष करून आपला निश्चय सफल करावा लागतो. अरूणच्या उद्धटपणावर पांघरून घालत ज्योती आपली बाजू समर्थपणे मांडण्याचा प्रयत्न करते. त्यात वडील साथ देतात यामुळे घरातील सेवासह भावाचा विरोध अप्रत्यक्ष स्वरूपात कायम राहतो. संस्कारांनी बनवलेली सुंदरमूर्तीच अनिष्ट संस्कृतीची येथे शिकार होत आहे. या शिकारीची ज्योतीला जाणीवही आहे. पण आपण निभावून नेऊ म्हणून ती आपल्या निर्णयावर ठाम आहे. म्हणून एकदा घेतलेला निर्णय ती बदलण्यास नकार देते.

३.२ ज्योतीचा जयप्रकाशशी संघर्ष :

ज्योती व जयप्रकाश एकसमान जीवन जगणारे एका कुटुंबातील सदस्य आहेत. जयप्रकाश नाटकातील दुय्यम स्वरूपाचे पात्र असून त्याच्या मदतीने नाटकातील जातीभेदावर प्रकाश टाकण्याचा विजय तेंडुलकर यांनी प्रयत्न केला आहे.

बन्याचदा तर वडील ज्योतीला तिच्या पुरुषासारख्या वाटणाऱ्या व्यक्तीमत्वावरून 'ज्योतीबा', 'ज्योत्या' असे पुरुषवाचक पुकारताना दिसतात. अशा वातावरणात ज्योती आणि प्रकाशची घडण होते.

ज्यावेळी ज्योती आपण लग्नाचा निर्णय घेतल्याचे घरी सांगते त्यावेळी प्रियकराचे 'अरुण आठवले' असे नाव सांगते. तेव्हा तो बहिणीला काही न बोलता ओघानेच जातीवादांवर आई-वडिलांशी चर्चा करून जातो. यातूनच त्याचा जातीभेद आणि आंतरजातीय प्रेमविवाहाला नकार अशा भूमिका साकार होतात.

ज्योतीने अगोदरच त्याला सर्व सांगितले आहे असे जयप्रकाशच्या संवादातून दिसते. तसेच त्यातून तो आई-वडिलांना आपला या लग्नाला विरोध आहे, असे सुचवू पाहतो आहे. यासंबंधी वडील व जयप्रकाशचे संवाद पुढीलप्रमाणे ;

“जयप्रकाश : यात नॉन्सेस काय आहे, भाई? ही आयुष्याची गाठ आहे.

नाथ : आपल्याला एखादं माणूस बघितल्याक्षणी आवडणं म्हणजे काय असतं हे माहित आहे का रे पकोबा तुला? असे, अभ्यासानं काही कळत नाही, हृदयाच्या गाठी जुळव्या लागतात.

जयप्रकाश : असं काही झाल्याचं ज्यो म्हणत नाही.

नाथ : असंच झालं असणार, काय ज्योती? (ज्योती नकारार्थी मान हलवते)

जयप्रकाश : घ्या !” (५)

वडील ज्यावेळी ज्योतीचे समर्थन करतात तेव्हा आईच्या चिडण्याला समर्थन देणारा जयप्रकाश वडिलांना आपल्या आईचे समर्थनार्थ जाब विचारतो. त्याचा लगीन घाईचा वडिलांना विरोध हा ज्योतीच्या निर्णयाला विरोध सूचित करणारा आहे.

‘एक बामणीन फसली’ असे म्हणत तिचा हात पिरगळून तिला रडवली करतानाच प्रकाश कॉलेजमधून घरी येतो. अरुण टाळ्या वाजवत आपल्या

बहिणीला दुखावतोय आणि ती रडलीही आहे. हे पाहून जयप्रकाश संकोचून आत निघून जातो. यामुळे घरातील मानसिक तणाव वाढून शीत संघर्ष एकमेकांच्या मनात कायम घुसमटत राहतो. ज्योतीसाठीच आम्ही त्याला सहन केला असे जयप्रकाश सांगतो. एकुणच वडिलांना त्याला आपली अरुणबाबतची नापसंती व्यक्त करून ज्योतीच्या लग्नाला विरोध करायचा आहे असे येथे दिसते.

अरुणच्या पहिल्या भेटीने आपण आपल्या आईच्या विचारांशी सहमत असून तो आपल्या घरात बसेल अशी त्याची संस्कृती नाही असे सांगून आपला विरोध व्यक्त करतो. त्याची भाषा, त्याचे वर्तन याबाबत वडिलांकडे तो तक्रार करतो. त्यावर ज्योती तुम्हाला जसं वाटलं तसं मात्र नव्हतं. अस स्पष्ट करत ती वडिलांना समाजावून देत राहते. यामुळे ज्योतीच्या घरातील संघर्षाची जाणीव होते. ज्योतीला आधार असतो तो मानवतावादी, समाजवादी विचारसरणीचा आणि त्यात कार्य करणाऱ्या आई-वडिलांना त्या अंगाने समजावून देण्याचा. यामुळे घरात ताण-तणाव वाढत जात असतात.

३.३ ज्योतीचा वडिलांशी संघर्ष :

ज्योतीचे वडील सामाजिक परिस्थिती बदलवण्यासाठी मनापासून प्रयत्न करतात. मानवतावादी, समाजवादी विचारांचे ते एक सुविख्यात नेते आहेत. त्यांची पत्नीही त्यांच्याच पाऊलावर पाऊल ठेवून चालते आहे. अशा स्थितीत घरातील मुलांवर त्यांच्या कार्याचा आणि विचारांचा संस्काराने प्रभाव निर्माण होत जातो. या नाथ देवळालीकरांबाबत विजय तेंडुलकर म्हणतात,

“ ‘कन्यादान’ मधला नाथ देवळालीकर हा मी आहे आणि तो माझ्या पिढीतली मला कळणारी अनेक ‘लिबरल’ प्रवृत्तीची माणसे आहेत. (६)

ज्योतीला आधार देणारा, तिच्यावर मानवतावादी नीतीमूल्यांचे संस्कार करणारा, तिला समाजवादी विचारांनी प्रभावित करणारा नाथ देवळालीकर हा समाजातील अनेक ‘उदार’ प्रवृत्तीच्या लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारी एक

व्यक्तीरेखा आहे. आपल्या संस्कारात वाढलेल्या मुलीबाबत त्याला अभिमान आहे. पण हाच अभिमान जेव्हा मुलगी आंतरजातीय प्रेमविवाह करायला निघते तेव्हा अंगलट येतो तो दडवण्याचा प्रयत्नही करतात. मुलीला तिच्या संस्कारांनीच जे शिकवले ते ती करणार म्हणून ते तिच्या पाठीशीही उभे राहतात. मूलगा दलित असल्याचे कळूनही ते आपली अनिच्छा दडवतात. येथेच त्यांची प्रवृत्ती दडलेली आहे.

जेव्हा नकळत अचानक सर्व काही घडलं म्हटल्यावर एक कुटुंबातील सदस्य म्हणून ज्योतीला घरी सांगावे लागते. सांगण्यापूर्वी तिने अरुण आठवलेला लग्नासाठी होकार दिलेला आहे. तो होकार ती तिच्यावर झालेल्या संस्कारांनी पाळू इच्छित आहे. त्याला होकार देताना ती त्याच्याकडे मानवतावादी दृष्टीने पाहते. तोही एक माणूसच आहे. तो परिस्थितीने, जातीभेदाने गांजलेला अहे या सहानुभुतीपोटीच ज्योती त्याच्यासाठी काहीही करायचे म्हणून त्याला लग्नाला होकार देऊन बसते. आपण जे केले ते करत रहायचे एवढेच नक्की, असे तिचे मत ती आपल्या वडिलांना सांगते. वडिलांनाही कुठेतरी लग्नाचा निर्णय घेताना मुलीने आपल्याला एकदा विश्वासात घ्यायला हवे होते. तिला समजावण्याच्या सुरात विरोध करत सांगतात;

“तेव्हा दोन चार वर्ष थांब, सांगोपांग माहिती मिळव, अभ्यास कर अभ्यास त्याचा. आणि मग लग्नाचा विचार कर. नॉनसेन्स !” (७)

या त्यांच्या उद्गारावरून सहज लक्षात येते की मुलीने आंतरजातीय विवाह करू नये. त्याची कुठलीही माहिती नसताना केवळ त्याच्या कविता, आत्मकथा यावर विश्वास ठेऊन भागणार नाही. त्यापेक्षा घाई-घाईने निर्णय न घेता विचार करावा असे सांगून नाथ देवळालीकर नायिकेच्या आंतरजातीय प्रेमविवाहाला विरोध करतात. तो प्रत्यक्षपणे ते करत नाही. त्यांच्या नकारात्मक बाजू तिच्यासमोर ठेवून परत वरून तिच्या मताचे समर्थन करताना दिसतात. येथे ते राजकारणाची युद्धाच्या खेळी घरात वापरत आहेत, असे दिसते. यातून त्यांचा नायिकेशी छुपा संघर्ष चालू

आहे. ज्योती अरुणच्या नकारात्मक बाजू खोडून काढून आपला ठाम निश्चय यशस्वी करण्यासाठी संघर्ष करत राहते. या संघर्षात नाटककारानी स्वतः गोवून नाटकाचे तंत्र आणि प्रयोग सिद्ध करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. नाथांनीच केलेले संस्कार, त्यातूनच निर्माण झालेली स्वतःच्या मुलीबाबतची समस्या सोडविण्यासाठी तंत्राचा आणि प्रयोगाचा यशस्वी प्रयत्न तेंडुलकरांकडून झाला आहे. कदाचित त्यांनी तसे मुद्दाम दाखवून नायिकेचा आंतरजातीय विवाह त्यांना यशस्वी करायचा आहे, असे येथे म्हणता येते.

घडीभर मानवतावाद दूर ठेवण्याचा वडीलांचा प्रयत्न साफ अपयशी ठरलेला आहे. 'कारण सत्याचाच विजय होतो.' 'आपण जसे पेरू तसेच उगते' हे मान्य करताना त्यांना आपण पराभूत झाल्याची जाणीवही आहे. आपण ज्या जोमाने पेरले ते त्या जोमाने उगले आता आपण तो जोम खोडू शकत नाही म्हणून नाथ देवळालीकर कुटुंबात मुलीच्या बाजूने उभे राहतात. जमेल तसा तिला विचार करायलाही भाग पाडण्याचा ते प्रयत्न करतात. येथे रमेश धोंगडे यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे; ते असे;

“तेंडुलकरांना स्वतंत्र असे जीवनविषयक तत्वज्ञान नाही. व्यक्ती विरुद्ध परिस्थिती हा त्यांचा आवडता विषय. पण ते तत्वज्ञान नव्हे. आणि व्यक्तीचे एकाकीपण हे सुद्धा एक विषय एवढेच मर्यादित राहते.” (८)

या मतावरून असे म्हणता येते की, तेंडुलकरांनी नाथ यांच्याविरुद्ध परिस्थिती निर्माण केली आहे. तर नायिका ज्योती हिच्याबाबतही तेच. त्यातून त्यांनी तत्वज्ञान मात्र ओघळले आहे. छुप्या संघर्षात नाथांचे एकाकीपण जसे व्यक्त होते तसेच नाथांच्या नकारात्मक मतांना सकारात्मक बनवताना ज्योती कुटुंबातून एकाकी पडते.

आलेली परिस्थिती बदलवण्याचा नाथांचा प्रयत्न आहे. ती बदलवण्यासाठी नाथ ज्योतीला अनेकविध प्रश्न विचारून मत परिवर्तन करण्याची एक खेळी खेळताना दिसतात. त्यांचे संवाद प्रश्नात्मक पुढीलप्रमाणे :

“नाथ : तुमचं प्रेम जमलं नाही?

ज्योती : ठाऊक नाही. त्यानं विचारलं, माझ्याशी लग्न करण्याची कल्पना तुला किती भयंकर वाटते? मी म्हणाले, भयंकर काय आहे त्यात? तो म्हणाला, मी तुला टाकाऊ माणूस वाटत नाही? मी म्हणाले, नाही. तो म्हणाला, आश्चर्य आहे. तर मग आपण लग्न करूया. असं मला वाटतं मी मान डोलावली.

नाथ : (अपेक्षाभंग झाल्यासारखे) अंतकरणात उर्मी वगैरे दाटल्या नाहीत?
(तिचा मानेने नकार)

नाथ : रक्तात सप्तसुर उमटले गेले नाहीत?
(तिचा मानेने नकार)

नाथ : गुढ अशा संवेदनांची वादळं?
(तिचा मानेने नकार)”(९)

अशा प्रकारे नाथांनी विचारलेल्या प्रश्नाबाबत शंका निर्माण होते. हे प्रश्न कशावरून तीचे मतपरिवर्तनासाठी विचारले गेले नाहीत? त्यासाठी तिला विचार करून निर्णय घ्यावा असेही ते सुचवतात.

ज्योतीने घेतलेल्या निर्णयाचे भोग जरी तिचे असले तरी नाथांना याचा त्रास होतो. नाथ समजतात तसा आपला जावई नाही. दारू पिऊन आपल्या मुलीला आपल्याविषयी आपल्या बायकोविषयी नको-नको तो बोलतो, हे समाजाकडून एका प्रतिष्ठित समाजवादी नेत्याला पटत नाही. यामुळे त्याचे आत्मचरित्र त्याच्या कविता आणि त्याचा एका सुसंस्कृत मुलीवरचा सूड यामध्ये नाथांना मोठी तफावत जाणवते. तरीही नाथ मुलीचा छळ कमी होईल या अपेक्षेने जावयाची सभेमध्ये चांगुलपणाची पुष्टी करतात. ती खोटारडी, नाटकी असते. हे त्यांनाही माहित असते. तसेच ते ज्योतीलाही माहित होते. त्यामुळे आपल्यावर झालेल्या संस्कारांनी आपण आव्हाने स्वीकारली आहेत, आणि आता मी महारीण झाली आहे, जसी

महाराणी असावी तशी. मी आता ज्योती नाथ देवळालीकर नसून ज्योती अरूण आठवले आहे. ज्योतीला वडिलांच्या नाटकीपणाची जाणीव झाली आहे. यामुळे ज्योती वडिलांशी संघर्ष करत आता आपला काहीच संबंध उरलेला नाही असे सांगते.

वडिलांशी यांच्याशी लग्नानंतर ज्योती जो संघर्ष करते तो तिच्यावर त्यांनी केलेल्या संस्कारांचीच परिणती असते. म्हणून एका महारीणीला एका बामणाच्या घरी जगणं नकोसं वाटतं. माणसात पशुत्व झोपवून देवत्व जागवणं ही एक आचरट वल्गना आहे. हे सगळ कळायला नाथांमुळे ज्योतीला वीस वर्षे थांबावे लागले. तोपर्यंत त्यांचे फक्त संस्कारच ज्योती स्वीकारत राहते. जे सत्य समाजवादी, मानवतावादी ब्राह्मणी संस्काराच्या आड नाथांनी लपवले ते सत्य नायिकेला प्रियकर अरूण आठवले भेटल्याने सापडते. एकदा टाकलेले पाऊल परत घ्यायचे नाही. या संस्काराचाच अवलंब तिच्याकडून होतो. त्यासाठी प्रियकराने केलेली मारहाण त्याच्यावरच्या प्रेमाने ती सहन करते व नाथांशी स्पष्टपणे शेवटी स्वत्वासाठी संघर्ष करते. हा संघर्ष समाजव्यवस्थेतील दोन भिन्न कुटुंबात घडल्याने त्याला सामाजिक संघर्षाचे स्वरूप सहज प्राप्त झाले आहे. ज्योतीचा आंतरजातीय प्रेमविवाहचा जो संघर्ष आपल्या वडिलांच्या संस्कारांनी निर्माण झाला आहे. तो संघर्ष सामाजिक आहे. त्याला मानवतावादी दृष्टीने पाहिल्याने त्याबाबतची ज्योतीची भूमिका प्रवाहपतित ठरते.

३.४ ज्योतीचा अरूणशी संघर्ष :

ज्योतीची व अरूणची समाजवादी विचार मंडळात भेट होते. त्यावेळी समाजवादी, मानवतावादी विचारसरणीची ज्योती रंजलेल्या, गांजलेल्या माणसासाठी आपण एक माणूस म्हणून काहीही केले पाहिजे, म्हणून अरूणला लग्नाला होकार देते. एकदा दिलेला शब्द बदलायचा नाही, मग त्याचे काहीही परिणाम झाले तरी ते आपण भोगायचे अशा जिद्दी विचारांची नायिका सहज

दिलेला शब्द पाळण्यासाठी घरी आंतरजातीय विवाहाच्या समस्येसाठी संघर्षाला सामोरी जाते. त्यात ती यशस्वीही होते. मानवतावादी, समाजवादी विचारात, संस्कारात वाढलेली नाटकाची नायिका ज्योती ही तिच्यावर झालेल्या संस्कारांची गुलाम झाली आहे. तिच्यासारखे मानवतावादी विचारांचे आचरण करणारी माणसे या जगात नसल्याने तिला व्यक्ती विरुद्ध परिस्थिती असा संघर्ष करावा लागत आहे. टाकलेले पाऊल काहीही झाले तरी मागे घ्यायचे नाही, दिलेला शब्द तोडायचा नाही या प्रकारचे मानवतावादी संस्कार ज्योतीवर झालेले आहेत. या संस्काराच्या पलिकडेही एक वेगळे जग आहे, याचा वडिलांनी कधी ज्योतीला परिचयच करून दिला नाही. म्हणून निर्णय घेताना ज्योती कुठलाच विचार न करता निर्णय घेते. अणि मग सगळे आश्चर्यचकित होतात. त्यावेळीही ज्योती त्यावर आपल्या संस्कारांनी मात करते. म्हणजे माणूस म्हणून दलित तरुण अरुण आठवलेसाठी काहीही करायचे असे मनात असताना सहज लग्नाला होकार देऊन जाते आणि दिलेला होकार योग्य की अयोग्य हे पाहण्यापेक्षा त्याचे पालन करणे ज्योतीला जास्त श्रेष्ठ वाटते. त्यासाठी तिला कौटुंबिक संघर्ष करावा लागतो.

साहजिकच सुशिक्षित असल्याने ती आपला संघर्ष यशस्वी करते. हा तिचा संघर्ष समाजिक परंपरेच्या विरुद्ध आहे. आंतरजातीय प्रेमविवाह या सामाजिक समस्येविरुद्ध तिचा संघर्ष आहे. आपल्यावरील संस्कार आणि शिक्षण यांची तिच्याकडे एक मजबूत ताकद असल्याने कुटुंबातील सदस्यांचाही त्या ताकदीपूढे पराजय होतो. पण एक प्रश्न मोठ्या प्रमाणात भेडसावतो, तो हा की ज्योती लग्नानंतर सुरुवातीला लग्नासाठी जरा विद्रोहाच्या स्वरूपाचा संघर्ष करते तसा मात्र लग्नानंतर ती का करत नाही? या प्रश्नाचे उत्तर शोधने येथे आत्यंतिक गरजेचे आहे.

लग्नानंतर एक सुशिक्षित, सुसंस्कृत स्त्री आपल्या नवऱ्याचा छळ केवळ प्रेमापोटी सहन करते. आपण अरुणला शब्द दिला आणि तो आपण पाळलाच पाहिजे, असे ज्योतीचे मत आहे. पण ज्योतीचा भाऊ जयप्रकाश म्हणतो; आपल्या

बहिणीवर अरुण ब्राह्मणाविरुद्धचा सूड उगवत आहे. या अर्थाचे त्याचे पुढील उद्गार असे;

“..... पण सहज एक आठवलं. चाळीस वर्षापूर्वी हिटलरच्या नाझी फौजांनी ज्यूंच्या अमानुष कत्तली उडवल्या होत्या. तुम्हीच त्याबाबत मला वाचायला लावलं होतं. मला वाचवत नव्हतं तरी म्हणाला होतात, वाच पक्या, हा इतिहास तुम्हाला माहित हवा. आणि आज पॅलेस्टाईनी अरब बायका मुलांच्या कत्तली उडवणारे ज्यूच आहेत.”(१०)

या प्रकाशच्या उद्गारावरून अरुणवर अन्याय झाला, आणि त्या अन्यायाचा सूड तो निष्पाप ज्योतीवर उगारत आहे, हे सिद्ध होते.

आंतरजातीय प्रेमविवाह म्हटल्यावर त्याच्या सफलतेची जबाबदारी जेवढी ज्योतीवर आहे, तेवढी अरुणवरही आहे. अरुण ही सुशिक्षित आहे, बुद्धीमान आहे. खेड्याकडून आला असला तरी त्यानेही समजूतदारपणा दाखवून ज्योतीच्या निर्णयाचे स्वागत करणे गरजेचे आहे. भले त्याच्या संस्कृतीने त्याला आपण मागासलेलो असलो तरी त्याची जाणीव त्याला असूनही ज्योतीच्या घरी तो जुळवून घेत नाही. हे खटकणारे चित्रण तेंडुलकरांनी केले आहे. जरी तेंडुलकरांना तो बुजतोय, असे म्हणायचे असेल तर त्यांनी त्याला सुशिक्षित, बुद्धीमान म्हणनेही अनावश्यक आहे.

“अरुण आठवले मुळचा खेड्यातला, बुद्धिमान, शहरात येऊन तो रूळत चालला आहे.”(११)

घरी आलेल्या अरुणविषयी घरच्यांचा गैरसमज होऊ नये म्हणून ती अरुणच्या बारीकसारीक कृत्यांना थट्टा मस्करी असल्याचे सांगते. तरीही ज्योतीच्या घरच्यांसोबत अरुण उद्धटपणाने वागत आहे. कुठेही तो स्वतःला बदलवण्याच्या भूमिकेत दिसत नाही. यामुळे त्याच्या पुरुषीप्रवृत्तीला ज्योती बळी पडते. ज्योती अरुणसाठी आयुष्यभर काहीही करण्यास तयार होते. यामुळे एक सुशिक्षित स्त्री, सत्यपालनासाठी आपल्यावर होणारा अन्याय अत्याचार सहन करते.

हे मात्र चुकीचे वाटते. ज्यावेळी अरूणच्या छळाला कंटाळून अरूणला सोडून ज्योती माहेरी निघून आलेली असते, त्यावेळी अरूणच्या प्रेमापायी परत अरूणसोबत जाताना तिने अरूणला आपण परत छळ करणार नाही म्हणून कबूल करवून घ्यायला हवे, होते पण येथे शिक्षणाचा कुठलाच घटक तिच्या कामी येत नाही. आपल्यावर सुसंस्कार घडवणाऱ्या, आपल्यावर आत्यंतिक प्रेम करणाऱ्या आईवडिलांना दुषणे देणाऱ्या अरूणला व तिला समाज जवळून पाहतोय, याची जाणीव असतानाही ज्योती व अरूणमध्ये तिढा आहे. गरोदरपणात पोटात दारू पिऊन लाथा मारणाऱ्या अरूणचे प्रेम कुठे जाते, याचा विचार ती करत नाही. ती विचार करते फक्त हाच आपला परमेश्वर आहे, याच्यावरच आपले प्रेम आहे. हा जो आपला छळ करतो, त्या छळाला आपण सहन करत, समजून घेणेच आपले कर्तव्य आहे. अरूण मात्र असा विचार करत नाही. आपल्या सुखासाठी आपल्या सहवासात येणाऱ्या स्त्रीकडे तो एक ब्राह्मण स्त्री म्हणूनच पाहतोय. त्यामुळे त्याच्या मनातील सवर्णीयांबाबतची सर्व चीड ज्योतीवर मारहाण करून व्यक्त होते. तो तिला कोठेच समजून घेत नाही. आपल्याला सोडून जाण्याऱ्या ज्योतीला तो दारू पिऊन गयावया करत परत येण्यास सांगतो. असे नाटकी वर्तन करून ज्योतीला आपण नालायक आहोत, तरीही तू माझ्यावर न रागावता माझ्याबरोबर यावे असे सांगतो. या संदर्भात अरूणचे उद्गार असे आहेत;

“साली आमची अवलाद म्हाराची. तुमच्या ब्राह्मणी ‘अहिंसक’ आदती, आम्हाला कुठल्या असणार? आम्ही पिणार आणि बायकोला मारणार. – तिच्यावर प्रेम करणार – पण जाहिरात आमच्या मारण्याची !” (१२)

येथे आपण हिंसा करणारे, गरम डोक्याचे आहोत, त्यामुळे दारू पिऊन भांडणात आपल्याकडून मारहाण होते. पण आपण ज्योतीवर प्रेम करतोय असे तो सांगतो. येथे ज्योती त्याच्या छळाला समजू शकते. पण एक पुरुष असूनही तो आपल्याकडून स्त्रीवर होणाऱ्या अन्यायाला समजू शकत नाही. त्याच्या डोळ्यावर पुरुषी अहंकाराचीच झापड आलेली आहे. त्यामुळे तो स्त्रीच्या समजूतदारपणाकडे

दूर्लक्ष करून तिच्यावर सतत अन्याय अत्याचार करत आहे. तो मुकाट सहन करणे ही ज्योतीची प्रवाहपातित भूमिका ठरते. शिक्षित आणि अशिक्षित स्त्री यांत काहीच फरक नाही, असे कृत्य ज्योती कडून घडते. परिस्थितीत बदल न घडवता तिला ती स्वीकारते.

येथे आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सफलता पूर्णपणे ज्योतीच्या शिरावर आहे. तिने घेतलेला निर्णय तीच सफल करत आहे. मात्र तो आपल्या जबाबदारीपासून पळ काढत आहे. यामुळे तो भ्याड ठरला आहे. आंतरजातीय प्रेमविवाहाची सफलता महत्त्वकांक्षी ज्योतीच्या जबरदस्त इच्छाशक्तीने कायम ठेवली आहे. शेवटी आई वडिलांशी आपला कायमचा संबंध तोडून टाकणारी, नवऱ्याची परिस्थिती, आणि त्याच्या प्रेमापायी छळ सहन करणारी समाजवास्तवातील स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करणारी ज्योती नाटकाची नायिका म्हणून तेंडुलकरांनी रेखाटलेली व्यक्तीरेखा समाजाचे लक्ष वेधून घेणारी आहे. तिचा सामाजिक संघर्ष तिच्या तत्वांनी, तिच्यावरील संस्कारांनी होतो. ज्योती ज्यापद्धतीने छळ सहन करते ती पद्धत प्रवाहपातित ठरते.

४. ज्योतीचा सामाजिक संघर्ष :

समाजातील जातीव्यवस्थेतील उच्च जातीकुळात जन्मलेली ज्योती आपल्यावर घडलेल्या संस्कारांनी समाजवादी, मानवतावादी, साम्यवादी विचारसरणीची, आधुनिक विचारसरणीची सुशिक्षित समाजवास्तवातील स्त्रीची व्यक्तीरेखा आहे. अशा करारी, जिद्दी बाण्याच्या स्त्रिया समाजात वावरताना दिसतात. आव्हाने पेलणाऱ्या वेगवेगळ्या जातीस्तरातील स्त्रिया आपले महत्त्वकांक्षी जीवन सफल करताना दिसतात. त्याचेच एक प्रतिबिंब म्हणजे 'कन्यादान' नाटकाची नायिका ज्योती आहे. दलित तरूणाशी आंतरजातीय प्रेमविवाहाचा निश्चय करून स्वतःच्या कुटुंबातील लोकांचे समर्थनीय मत तयार करणारी ज्योती

सामाजिक संघर्ष करताना दिसते. त्यातही सफलता प्राप्त करून ती आपले वैवाहिक आयुष्य सफल व्हावे यासाठी झटताना दिसते.

अरुणच्या समाज बांधवांवर समाजाने वर्षानुवर्षे अन्याय अत्याचार केला आहे याची जाणीव ज्योतीला सामाजिक विचार मंचात पाहिलेल्या अरुणच्या कविता आणि आत्मचरित्रावरून कल्पना येते. ज्योती व अरुणचा आंतरजातीय प्रेमविवाह हा सामाजिक दृष्टीने अनिष्ट ठरतो. तर त्यांनी घेतलेला निर्णय ज्योतीच्या संस्कारांनी निष्ट ठरतो. यामुळे निष्ट-अनिष्टतेच्या गर्तेत अडकणारा संघर्ष एक स्त्री म्हणून ज्योतीला मोठ्या प्रमाणात स्वीकारावा लागतो. त्यावर ती यशस्वी मात करत आपल्या वैवाहिक जीवनाला आरंभ करते न करते तोच समाजात अस्तीत्वात असणाऱ्या भिन्न संस्कार आणि संस्कृतीशी नायिकेचा संघर्ष चालू होतो. तिची सुसंस्कृती सुधारित स्वरूपाची तर तिच्या नवऱ्याची मागासलेली आहे. हे सर्व शिक्षणामुळे सुधारण आणि मागासण भिन्न झाले आहे, असे समाजवास्तव नाटकात चित्रित करण्यात आले आहे. विवाहानंतर तिला नवऱ्याची संस्कृती स्वीकारणे गरजेचे असल्याने ती तेथे आपली सामंजस्याची भूमिका स्वीकारते. तेथे जर तिने सामंजस्याची भूमिका स्वीकारली नसती तर, तिचे वैवाहिक जीवन असफल होण्याची शक्यता निर्माण झाली असती. आंतरजातीय प्रेमविवाह असफल होतात अशा चित्रणांनी प्रेक्षकांचे मत बनले असते. असे अनिष्ट मत प्रचारीत होऊ नये म्हणूनच नाटककाराने ज्योती या नायिकेवर संस्कार करून सफल आंतरजातीय प्रेमविवाह घडवून आणून त्याचा प्रसार करण्यास मोकळीक दिली आहे.

आज समाजात असे आंतरजातीय विवाह होताना दिसतात. पण नाटकात अरुणची सामंजस्याची भूमिका अस्पष्ट आणि कायम नाही, त्यामुळे वास्तव जीवनातील स्त्रीयांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या ज्योतीच्या आयुष्यात समस्यांची वादळे निर्माण झाली आहेत. ती त्या वादळांना न डगमगता समाजात आपले वैवाहिक जीवन सफल करण्यासाठी यशस्वी संघर्ष करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

नाटककाराने नाथांच्याद्वारे सांगितलेली प्रवृत्तीची गोष्ट नायिकेच्या मनावर बिंबली आहे.

“प्रवृत्तीबद्दल ! हे तुमच्याकडून ऐकतच लहानाची मोठी झाली मी. माणसाबद्दल नाही, त्याच्या प्रवृत्तीबद्दल. मुळात माणूस वाईट नाही, तो चांगलाच आहे. वाईट असतात त्याच्यातल्या प्रवृत्ती. त्या बदलल्या पाहिजेत, त्यांचा बिमोड केला पाहिजे की पृथ्वीवर नंदनवन आलंच समजा. माणसातलं देवत्व जागवलं पाहिजे!” (१३)

या संस्कारांची पेरणी नाटककाराने नाथांकडून करवली आहे. त्या माणसाच्या प्रवृत्ती बदलातील या अपेक्षेनेच सर्व छळ सहन करत ज्योती आपला संघर्ष चालू ठेवते.

आपल्या आई वडिलांविषयी नवऱ्याने वाईट बोललेले ज्योतीला आवडत नाही, तरीही ते तिला खपवून घ्यावे लागते. याची समाजात वल्गना होते. बोलबाला होतो. तरीही ज्योती समाजाकडे लक्ष न देता आपले जीवन समाजापासून वेगळे करू पाहते. समाजात तिच्या छळाची, मारहाणीची चर्चा होते. परंतु माणसातील प्रवृत्ती बदलवणे हिच आपल्या विवाहाच्या निश्चयाची सफलता आहे, असे तिचे मत तिच्या सामाजिक संघर्षातून स्पष्ट होते. नंदनवन करण्यासाठीच ती आपला सामाजिक संघर्ष करत राहते. समाजाची सोवळ्या-ओवळ्याची, बाटण्याची, जातीभेदाची कल्पना तिला पटत नाही. म्हणून ती चिडूनही आपल्या वैवाहिक आयुष्य सफल करण्यासाठी अनिष्ट सामाजिक सत्याकडे डोळेझाक करते. सामाजिक सत्याकडे डोळेझाक करणारी ज्योती सामाजिक संघर्ष प्रवाह वाहिल तसा करत जाते. त्यामुळे तिचा सामाजिक संघर्ष हा समाजाच्या प्रवाहाबरोबर वाहत जाऊन तो प्रवाहपतित ठरतो.

५. निष्कर्ष :

- १) समाजात असणारी आंतरजातीय प्रेमविवाहाची अनिष्ट मानसिकता यामुळे स्त्रीची समस्या गंभीर स्वरूपात अस्तीत्वात आहे.
- २) शिकून सवरून आत्मभान आलेल्या स्त्रीला संघर्ष करण्यासाठी योग्य संस्कारांची गरज आहे. केवळ शिक्षणाच्या बळावर संघर्ष करताना तिचा निश्चय ठाम राहणे अशक्यप्राय गोष्ट आहे. त्यासाठी संस्कारच प्रेरणा देऊन स्त्रीचे संघर्षासाठी पाठीराखे बनतात.
- ३) अनिष्ट सामाजिक मानसिकतेला उत्तर देणाऱ्या स्त्रिया ज्योती या व्यक्तीरेखेच्या रूपात आज निर्माण होत आहेत. त्यासाठी त्यांना मिळणारे समाजवादी विचारसरणीचे वातावरण निर्माण होत आहे.
- ४) स्वातंत्र्यपूर्व काळापेक्षा आजचा समाज झपट्याने बदलत आहे. परंतु त्याने पिढ्यान्-पिढ्या जतन केलेली त्याची संस्कृती तो जशीची तशीच स्वीकारत, जोपासत आहे. यामुळे जातीभेदासारख्या समस्या निर्माण होऊन आज स्त्रीचे आयुष्य आंतरजातीय प्रेमविवाहाच्या घटनेने संघर्षम ठरलेले आहे.
- ५) संस्कार किंवा संस्कृती ही एका दिवसात बदलणारी गोष्ट नसल्याने तिचे स्वरूप एकंदरीत ज्या घट्ट स्वरूपात समाजात अस्तित्वात आहे, त्यात बदल होण्यास अजून सुमारे वीस वर्षांचा काळ लागेल असा अंदाज येथे आजच्या होणाऱ्या आंतरजातीय प्रेमविवाहांच्या प्रमाणावरून नोंदवता येतो.
- ६) नाटकात ज्योतीने सामजस्याची भूमिका ठामपणे आणि कायम भूषवल्याने आंतरजातीय प्रेमविवाह सफल झाला आहे. अरुणने साथ न दिल्याने स्त्रीच्या आयुष्यात मोठ्या समस्या निर्माण होवून सामाजिक संघर्ष निर्माण झाले आहेत. तरीही ज्योतीची जिद्द कायम राहिल्याने आंतरजातीय प्रेमविवाह आणि सामाजिक संघर्ष यशस्वी ठरले आहेत.

संदर्भ :

- १) तेंडुलकर विजय - 'कन्यादान', पृ. क्र. १०
- २) तत्रैव
- ३) तत्रैव - पृ. क्र. ११
- ४) तेंडुलकर विजय - 'नाटक आणि मी', पृ. क्र. १३६
- ५) तेंडुलकर विजय - 'कन्यादान', पृ. क्र. ९
- ६) तेंडुलकर विजय - 'नाटक आणि मी', पृ. क्र. १३५
- ७) तेंडुलकर विजय - 'कन्यादान', पृ. क्र. ९
- ८) धोंगडे रमेश - 'तेंडुलकरांचे नाटक : पाठ्य व प्रयोग', पृ. क्र. ११
- ९) तेंडुलकर विजय - 'कन्यादान', पृ. क्र. १०
- १०) तत्रैव - पृ. क्र. ४५
- ११) तेंडुलकर विजय - 'नाटक आणि मी', पृ. क्र. १३७
- १२) तेंडुलकर विजय - 'कन्यादान', पृ. क्र. ३९
- १३) तत्रैव - पृ. क्र. ६१
- १४) दावतार वसंत - 'तेंडुलकरांची नाट्यप्रतिभा'.
- १५) बर्वे चंद्रशेखर - 'दिवाळी विशेषांक', (म.सा.प.) १९८४.
- १६) भवाळकर तारा - 'मराठी नाटक : नवी दिशा नवी वळणे'.